

О. О. ПОТЕБНЯ ПРО ПОЕТИЧНУ ОБРАЗНІСТЬ МОВИ РУСЬКИХ ЛІТОПИСІВ

Наявність поетичної образності в мові руських літописів давно і нераз відзначалася багатьма філологами. Проте причини її виникнення й її функції з'ясовані все ще недостатньо. У давньоруській літературі формувалося безліч жанрів, які виникали в поєднанні практичних, ділових і художніх функцій¹. Риси певної поліфункціональності властиві й літописним зведенням, але історико-юридичні функції були для них явно домінуючими, основними і постійними, а художні—здійснювались лише побіжно і далеко не завжди виявлялися принципово обов'язковими².

Слідом за Ф. І. Буслаєвим, який вказав на народнопоетичну основу «казок Нестероваго літопису»³, одержала свою аргументацію й утвердилася думка, що поетична образність привнесена в літописання разом з фольклорними легендами, переказами і символами⁴. Іншим суттєвим джерелом поетичної образності є матеріал, що ввійшов до літописних зведень із старовинної перекладної та оригінальної літератури⁵.

¹ Див., наприклад: *Дробленкова Н. Ф.* Новая повесть о преславном Российском царстве и современная ей агитационная патриотическая письменность.— М.; Л., 1960.— 240 с.

² *Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение.— М.; Л., 1947, с. 35—38.

³ *Буслаев Ф. И.* Исторические очерки русской народной словесности и искусства. Спб., 1861, т. 2, с. 83.

⁴ *Азбелев С. Н.* Литературные памятники Киевской Руси.— В кн.: Русская литература и фольклор.— Л., 1970, с. 25—29. Тут же коротке посилання на основну літературу питання.

⁵ *Еремич Н. П.* «Повесть временных лет»: Проблемы ее историко-литературного изучения.—Л., 1946, с. 58.

Вплив народнопоетичної і літературно-агіографічної традицій на поетичну образність руських літописів достатньо доведений і очевидний. Але оскільки стиль літописів не може бути зведений лише до цієї традиції (якою б важливою його складовою вона не була), а є чимось третім, цілком самобутнім, незважаючи на всі запозичення і впливи, неминує виникати питання про головні стилетворчі фактори і впливи, неминує про їх залежність від загальних закономірностей розвитку мови епохи й усієї її культури в цілому.

У сучасному розгляді поетики давньоруської літератури все частіше висувається на перший план необхідність зрозуміти й уявити «художнє обличчя епохи», її «загальний стиль», її «етикет»⁶. На цьому шляху можуть виявитися цікавими і корисними деякі ідеї О. О. Потебні, оскільки він також підходив до оцінки поетичної образності руських літописів з погляду загальних принципів історичного розвитку мови й мислення.

Наукова спадщина О. О. Потебні багато в чому ще далеко не вивчена, і його висловлювання про стилістику літописання майже не привертала до себе уваги, тим більше, що Потебня не виступав спеціально з цієї теми, а торкався її лише побіжно в різних працях, замітках, начерках і конспектах, присвячених загальним проблемам історичної граматики і теорії словесності.

Погляди О. О. Потебні на поетичні образи літописання визначаються його гіпотезою про те, що такі образи не тільки пов'язані з прямими фольклорними або книжними ремінісценціями, а взагалі органічні для мови свого часу, прийнятій поетичною «першообразністю».

У конспекті з історії літературної мови Потебня пише: «Багато прекрасних, дихаючих епосом місць нашого літопису досить повно знайомлять нас із мовою того часу і нагадують нам ту манеру, яку можна чути в розповіді простолюдина, припустимо, про якусь історичну подію. Ось початок розповіді про Богдана Хмельницького: «Хмельницькій первий підняв гайдамак—написав такий лист, що: «Гей! Хто до мене пристане?» таї назбирав козаків». Побудова мови суто розмовна, а розмова (у такому вигляді) виникає в щоденному житті з приводу випадкового, хвилинового враження, що швидко змінює плін нашої думки так, що фраза, отже, постійно відкрита для вираження цих дрібних рухів»⁷.

За філологічною концепцією Потебні, безліч слів «першообразні» за своїм походженням і в минулому тісно пов'язані з поетичним уявленням про конкретні речі і явища. Надалі, в процесі свого історичного «вживання» першообразність слова могла поблякнути, і воно втрачало свою «субстанціальність», набуваючи поступово властивостей абстрактного поняття.

За спостереженнями Потебні, процеси ці становлять істотну рису історії розвитку мови. Разом із зростанням науки, техніки і культури зростають й примножуються в мові різні форми вираження абстрактного і умовного. При цьому, на його думку, резерви образності мови аж ніяк не зменшуються, а зростають. Адже на базі абстрактних уявлень народжуються нові образи, оновлюються старі. Чим дієвіша, активніша думка, тим інтенсивніші взаємодіяння, взаємопереходи образного і поняттєвого, умовно-абстрактного в мовленнєвій практиці. Однак чим глибше в історичне минуле, тим обмеженіші можливості таких переходів, та й самих форм вираження умовно-абстрактного менше. На думку О. О. Потебні, матеріали історичної граматики свідчать, що абстрактне й умовне знаходило в минулому найчастіше шляхи вираження через слова «першообразні» за своєю конкретно-предметною суттю, замінювалося ними. Саме необхідність таких замінів значно більшою мірою зумовила виникнення тропів і фігур, ніж цілі власне художні. Тому в своєму минулому тропи і фігури не були чимось особливим у мові, а становили її плоть. Потебня загострює це положення до парадокса: «Чому до сучасного мово-

⁶ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы.— Л., 1971, с. 80—86.

⁷ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві, ф. 2045, од. збер. 164, арк. 149. Надалі посилання на цей фонд подаються у тексті.

знавства думали, що троп є відхиленням від звичайного способу мовлення, а не навпаки, звичайне мовлення є відхиленням від тропу?» (ф. 2045, од. збер. 164, арк. 205).

Звертаючи увагу на те, що синекдоха і метонімія дуже характерні для мови літописання і зустрічаються в таких місцях, де поетичні цілі не переслідуються, Потебня пояснює необхідність звертання до цих тропів типовими в мові того часу випадками вираження загальних, абстрактних понять через конкретні й образні уявлення. Такі, наприклад, заміни абстрактного і загального «шикогда»: «И сотвори миръ Володимеръ съ Болгары и роте заходиша межю себе и реша Болгаре: «толи не будетъ межю нами мира, оли камень почнетъ плавати, а хмель тонути, Лавр. 2, 82»⁸. Так само кваліфікує О. О. Потебня і дуже поширене в літописах позначення відстані, де абстрактна міра довжини замінялась конкретними метонімічними зіставленнями: «И яко приблизися Игорьъ къ полкомъ своимъ и переехаша поперекъ, ту яша един *перестрел* одале отъ полку своего, Ип. 2, 433. Люто (=ъ) бо бе у Чернигова оже и тарапъ наиъ (вар. па иъ) поставиша, меташа бо каменем полтора перестрела яко же можаху 4 мужи силнии подъяти, Ип. 2, 515» (Сл., 236). О. О. Потебня вказує, що конкретні, «зримі» уявлення про відстань, міру довжини служили в літописі засобом конкретизації інших, загальних, таких, що важко піддаються наочному зображенню, явищ: «И бысть въ ть день мгла велика, яко не видати конецъ копья, Ип. 2, 231» (Сл. 237).

З необхідністю замін загального частковим пов'язує Потебня і типові для мови літописання синекдохічні заміни множини одніною: «Черный же Клобукъ весь съвъкупившися ехаша по них, и постигоша я на Рси, и много биша их, и полонъ весь отымаша у них, и самех изомаша более 500, яше же и два княжича Сатмазовича, Ип. 2, 356... тое же осени избиша Немци *Псковичь* на миру, и *гость* во езере, и *ловецъ* на Нарове, Пск. літ., 1, 184»⁹. «А двора его (кн. Александра Черторийского) кованой *рати* боевых *людей* 300 человек опрнч кошовых, Пск. літ., 1, 219» (Гр., 118).

Не бачить спеціальних художніх цілей Потебня і в звертанні літописців до метонімії і синекдохи, коли треба було описувати дію, рух. І тут конкретному віддавалась перевага над абстрактним, замість опису всього процесу руху виділявся якийсь один його момент: «И повороти коня Метиславъ съ дружиною отъ стрья своего, Лавр. 2, 236... (Всеволод Юрьевич) иде къ Торжку, на волость их (Новгородьць) и похотяше взать города, беша бо обещалися дань дати ему Новоторжьци, и не управиша. Дружина же Всеволожа начаша князю жаловатися: «мы не целовать их приехали». И се рекша, *удариша в конь* и взяша город, мужи повязаша, а жены и дети на *щит*, и товар взяша, а город пожога весь, Лавр. 2, 366» (Сл., 243).

О. О. Потебня на багатьох прикладах показує, що аналогічні за структурою тропи (*сел на коня* замість *вирушив у похід*, *крест целовал* замість *заключив договір*, *стяг поставил* замість *одержав перемогу*, *меч взял* замість *виступив проти кого-небудь*, *пот утер* замість *попрацював* і т. в.) становлять стилістичну норму в мові літописання і зовсім не виділяються як якісь особливі засоби поетичного зображення (Сл., 243—245).

⁸ Потебня А. А. Из записок по теории словесности. — Харьков, 1905, с. 241. Надалі всі посилання на це видання позначаються — «Сл.» і подаються в тексті. Приклади з російських літописів скрізь наводяться в цитаті Потебні, який користувався такими скороченнями: Лавр. 2 — *Летопись по Лаврентьевскому списку*. Изд. Археограф. комис. — Спб., 1872; Ип. 2 — *Летопись по Ипатьевскому списку*. Изд. Археограф. комис. — Спб., 1871. Всі підкреслення належать О. О. Потебні.

⁹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. 2-е изд. М., 1968, т. 3, с. 26. Надалі всі посилання на це видання позначаються — «Гр.» і подаються в тексті. Потебня цитує такі видання Псковського літопису: *Псковская первая летопись*. — Полн. собр. рус. летописей. Спб., 1848. Т. 4; *Псковская вторая летопись*. — Полн. собр. рус. летописей. Спб., 1851. Т. 5.

Типовими, на думку О. О. Потебні, були й описи почуттів через якийсь конкретне і зовнішнє їх виявлення в жесті, міміці: «И ехачом (із Чернигова) сквозе полкы Половьчские не въ 100 дружине и съ детьми и с женами, и облизухуться на нас акы волци, стояше и отъ перевоза и зъ гор. Бог и святын Борис не да им мене в користь: неврежены дондохом Переяславию, Лавр. 2, 240» (Сл., 247). Не менша конкретність присуття в літописах і в розповідях про почуття, що виражаються в загальних і абстрактних поняттях. Потебня звертає увагу на конкретні заміни таких понять, як вірність, єдність, патріотизм: «Да ноне отселе имемся въ (вар. по) *едино сердце* (будемо у згоді = голос у голос пор. волос у волос) и блюдем Русские земли, Лавр. 2, 297» (Сл., 254).

Багато уваги приділив О. О. Потебня і поширеним у мові руських літописів випадкам, коли метонімічним позначенням місця і часу замінялось те, що в них містилось (*Русь, Русская земля* замість *руські люди, народ, Поросье* замість *люди, що живуть у цьому краю* і т. п.): «Святослав же с братнею... совокупивше и Берендеиче и Поросье и всю Русскую землю, полкы поидоша отъ Кыева къ Вышегороду, Лавр. 2, 321» (Сл., 255).

О. О. Потебня вважає, що причини метафоричності багатьох зворотів у стилістиці літописання не тільки пов'язані з необхідністю вираження абстрактного у конкретному, а й заглиблюються своїм ксінням у ті часи, коли міфи і міфологічні уявлення відігравали важливу роль у світосприйнятті людини. Такі, зокрема, різні уявлення про душу, які стали надалі основою для ряду метафор, що не мають, власне, особливих художніх функцій у звичайному діловому стилі оповіді: «И бе Игорь разболея въ порубе... И тогда пославъ (Изяслав Мьстиславович) повеле пад ним поруб розонмати, и тако выяша ис поруба вельми больного, и несоша у келью; до осьмого же дни только Бог ему *душо* ворота, неможашеть *бо ни пити ни ести*, Іп. 2, 239 (=душа їсть)» (Сл., 482—483).

З міфологічними джерелами пов'язує О. О. Потебня і різні перифрастичні заміни в літописі, коли «*будь-яка* якість і *дія особи*, представлені субстанціально, могли виражатися двійником *особи...*: Придоша к нему (Святославу) послн ис Половецъ, отъ уевъ его съ Василемъ Полочаншиномъ, 60 чади прислалися бяхуть, тако рекуче: «прашаем здоровья твоего (якщо в значенні не «питаємо про твоє здоров'я», а «питаємо тебе»), а (якщо не в значенні єдиального сполучника, а=про те) коли ты велншь к себе со силою прити?, Іп. 2, 242». «Господине княже Володимере! приехали есмя к тебе ото вснх Ятвязк, надеючься на Бог и на *твоє здоровье*» (=на тебе), Іп. 2, 580» (Гр., 243).

Одну з немаловажних причин виникнення метафор, епітетів і порівнянь у мові літописання О. О. Потебня вбачає в особливостях історичних зв'язків між іменником і прикметником. У результаті аналізу безлічі фактів історії мови О. О. Потебня дійшов висновку про те, що відмінність між іменником і прикметником зменшується в напрямку до минулого. Він вважає, що «іменник, тобто (первісно) назва ознаки разом з субстанцією, якій приписуються й інші ознаки, ближчий до чуттєвого образу (який може бути вказаний і почасті зображений) і тому первісний, ніж прикметник, ім'я ознаки без певної субстанції, не вказаної і ніяк не зображеної» (Гр., 60). Звідси велика кількість метафоричних епітетів, що заміняють разом і іменник, і прикметник (*грабеж*—награбоване майно, *дача*—те, що дане, віддане, *толк*—перекладач).

З другого боку, деякі тропи виникли на ґрунті «предикативності» іменників, оскільки в первісних уявленнях іменник, на думку Потебні, був значно ближчий до дієслова, значно предикативніший. Такі, наприклад, «метафоричні» заміни простого присудка іменним складеним, що часто зустрічаються: «А мы вси хреть целовали на том, яко кде *твоя обида* будеть, а нам быти с тобою, Іп. 2, 258... *Победа ны* есть на Угры заутра, Лавр. 2, 261» (Гр., 298). «Володимер же нача вопрошати его о Телебузе, како ся деяло Ляхохъ, и куда *выходь* его изъ Ляховъ, Іп. 2, 594 (=куди він пішов)» (Гр., 289). «А зима была тогда гола, без снегу с Рождества Христова, и *хоб был конем* (=ходити було коням) нужно, грудовато, а ходили (воевать немецкой земли) польъ 4-ры недели. Пск. літ. I, 310» (там же).

О. О. Потебня звертає увагу, що тавтологія, яка звичайно в художній мові використовується як засіб посилення поетичної образності слова і виражає емоційне ставлення автора до об'єкта опису, в літописних текстах частіше зустрічається у вигляді сталого звороту, звичного, «етикетного» формулювання: «Изяслава ти ся не отлучити, но на-всех местех с ним быти, Іп. 2, 312. Изяслава ти ся не отлучати до живота своего, доколе же еси жив, но с ним быти на всех местех, Іп. 2, 313» (Гр., 444).

Прямі і метафоричні порівняння могли виникати, на думку О. О. Потебні, і тому, що взагалі в історії мови первісні речення являли собою порівняння двох самостійно сформованих чуттєвих образів і лише згодом, помалу один із членів порівняння відходив на задній план, і воно перетворювалось у метафору. Так, зокрема, порівняння *милий и ласковый, как голубь (голубка)* перейшло в метафоричне *ой мій милий, голубоньку свий, а приласкать* стало однозначним з *присолюбить* (Гр. 64—65). Розвиваючи і поглиблюючи цю думку в одній з останніх своїх праць, Потебня приходить до висновку, що поетична образність слова—це щось таке, «без чого наша думка зовсім неможлива». Тому і літописець навіть там, де не виникало завдання художнього зображення, вдавався до поетичного іносказання і порівняння: «Приложися къ отцем своим и дедом, отдав общий долг, его же несть всякоумоу рожденному убежати... И слышавше братья преставление его, и Черини Клобуци не могут забыть приголубления его (Мстислава), Іп., 2, 414. Образ, що міститься в слові *приголубить*, не вимагає пояснення. Пор...з цим назви кольорів *голубой, вороний* та ін., як-от *осоветь, проворонить, петушииться* та ін.»¹⁰.

Гіпотези і висновки О. О. Потебні, висловлені майже сто років тому, не можуть, зрозуміло, прийматися сьогодні беззастережно. У його підході до окремих питань не могла не позначитися певна прямолінійність і однозначність, ще виявилась у філологічній науці того часу. Деякі з цих питань він міг вирішувати суперечливо, на інші — просто ще не міг знайти відповіді. Проте як би критично не ставитись до філологічної концепції О. О. Потебні, його думки про залежність стилістики літописання від загальних закономірностей історичного стану мови і її розвитку заслуговують на найсерйознішу увагу і вивчення.

¹⁰ Потебня А. А. Из лекций по теории словесности.— Харьков, 1894, с. 111—112